

İÇİNDEKİLER

ÖN SÖZ.....	13
KISALTMALAR VE İŞARETLER.....	15
HAKAS TÜRKÇESİ ALFABESİ VE TRANSKRİPSİYONU.....	17
HAKAS TÜRKLERİNİN COĞRAFİ HARİTASI.....	19

GİRİŞ

HAKASLARIN TARİHİ.....	21
HAKASLARIN SOSYAL VE EKONOMİK YAPILARI.....	22
HAKASLARIN EDEBİYATLARI.....	23
HAKAS TÜRKÇESİ, DİYALEKTLERİ VE ÖZELLİKLERİ.....	24
SAGAY DİALEKTİ.....	25
Ünsüzler Açısından.....	26
Ünlüler Açısından.....	27
KAÇIN DİYLEKTİ.....	29
Ünsüzler Açısından.....	29
Ünlüler Açısından.....	30
KIZIL DİYLEKTİ.....	30
Ünsüzler Açısından.....	31
Ünlüler Açısından.....	31
HAKAS TÜRKÇESİNİN AĞIZ HARİTASI.....	33

BİRİNCİ BÖLÜM YAPI (PÜDİRİĞ)

I. BASİT FİİLLER (OLAÑAY GLAGOLLAR).....	35
1.1. Ünlü + Ünsüz.....	35
1.2. Ünsüz + Ünlü.....	36
1.3. Ünlü + Ünsüz + Ünsüz.....	36
1.4. Ünsüz + Ünlü + Ünsüz.....	36
1.5. Ünsüz + Ünlü + Ünsüz + Ünsüz.....	41

II. TÜREMİŞ FİİLLER (PÜTKEN GLAGOLLAR).....	41
2.1. İSİMDEN TÜREMİŞ FİİLLER (ADALĞISTAÑ PÜTKEN GLAGOLLAR).....	41
2.1.1. İsimden Fiil Yapma Ekleri (Adalğistañ Glagol Püdirçetken Hozımnarı).....	42
+a-/+e-.....	42
+ar-/+er-, +r-.....	47
+al-/+el-, +l-.....	48
+ala-/+ele-.....	49
+at-/+et-.....	49
+ay-/+ey-, -y-.....	50
+ça-, +çı-/+ci-.....	52
+da-/+de-, +ta-/+te-.....	52
+ğa-/+ge-.....	57
+har-.....	58
+hin-, +kin-.....	58
+ğır-/+ğır-, +gür-/+kür-, +hır-.....	59
+ı-/+ı-, +u-.....	59
+h-, +ıh-, +uh-, +ık-.....	61
+r-, +ır-/+ır-, +ür-.....	62
+la-/+le-.....	62
+lan-/+len-, +las-/+les-, +lat-/+let-.....	65
+na-/+ne-.....	67
+ra-/+re-.....	70
+sa-/+se-.....	71
+sı-/+sı-, +zı-/+zı-.....	71
+sın-/+sın-, +zın-/+zin-.....	72
+sar-, +sır-, +sür-.....	73
+sıra-/+sıra-, +zıra-/+zıra-, +ımsıra-/+ımsıra-.....	73
+tal-/+tel-, +tan-/+ten-, +tas-/+tes-.....	74
2.2. FİİLDEN TÜREMİŞ FİİLLER (GLAGOLDAN PÜTKEN GLAGOL).....	75
2.2.1. Fiilden Fiil Yapma Ekleri (Glagoldan Glagol Püdirçetken Hozımnarı).....	75

2.2.1.1. Fiil Çatısına Etki Eden Fiilden Fiil Yapma Ekleri75	
2.2.1.1.1. Pasiflik-Meçhullük Eki -ıl-, -İL-, -I-	
(Passiv Hozımı)	75
2.2.1.1.2. Dönüşlülük Eki -ın-/İN-, -n-	
(Aylanis Hozımı)	77
2.2.1.1.3. İşteşlik Eki -ıs-/İS-, -s- (Polızığ Hozımı).....	80
2.2.1.1.4. Ettirgenlik Ekleri	
(Küsteg Zalotıñ Hozımnarı)	82
-t-	83
-dır-/dİR-, -tır-/tİR-	85
-hır-, -kİR-, -ır-/İR-	87
-ğıs-/gİS-, -ıs-/İS-	88
-ar-/er-, -or-	89
-gİt-, -İt-	89
-dar-/der-.....	89
2.2.1.2. Fiil Çatısına Etki Etmeyen Fiilden	
Fiil Yapma Ekleri.....	89
-a-/e-.....	89
-ba-/be-, -pa-/pe-	90
-da-/te-.....	90
-ğla-/gle-, -hla-/kle-.....	90
-h-, -İh-, -uh-, -k-, -İK-	91
-ge-.....	92
-ı-/i-.....	92
-ır-, -ür-, -r-.....	92
-tİs.....	93
-y.....	93

İKİNCİ BÖLÜM ÇEKİM (HUBULUS)

I. ŞAHİS EKLERİ (SIRAY HOZIMNARI).....	95
II. BASİT ÇEKİM (BASİT KİP: OLAÑAY TUS).....	96
2.1. GEÇMİŞ ZAMAN KİPİ (İRTKEN TUS).....	96
2.1.1. I. Tip Geçmiş Zaman Kipi (Naada İrtken Tus).....	96
-dı/-dİ, -tı/-tİ.....	96

2.1.2. II. Tip Geçmiş Zaman Kipi (İrtken Tus).....	98
-ğan/-gen, -han/-ken, -an/-en.....	98
2.1.3. III. Tip Geçmiş Zaman Kipi.....	101
-cañ/-ceñ, -çañ/-çeñ.....	101
2.1.4. IV. Tip Geçmiş Zaman Kipi.....	106
-(p)dır/-(p)dır, -(p)tır/-(p)tır.....	106
2.1.5. V. Tip Geçmiş Zaman Kipi.....	108
-cılıh/-cılık, -çılıh/-çılık.....	108
2.1.6. VI. Tip Geçmiş Zaman Kipi.....	111
-çathan/-çetken.....	111
2.2. GELECEK ZAMAN KİPİ (POLAR TUS).....	114
2.2.1. I. Tip Gelecek Zaman Kipi.....	114
-ar/-er, -ir, -r.....	114
2.2.2. II. Tip Gelecek Zaman Kipi.....	118
-ğadağ/-gedeg, -hadağ/-kedeg, -adağ/-edeg.....	118
2.2.3. III. Tip Gelecek Zaman Kipi.....	120
-ğalah/-gelek, -halah/-kelek, -alah/-elek.....	120
2.3. ŞİMDİKİ ZAMAN KİPİ (POLÇATHAN TUS).....	122
2.3.1. I. Tip Şimdiki Zaman Kipi.....	122
-ça/-çe, -çadır/-çedir.....	122
2.3.2. II. Tip Şimdiki Zaman Kipi.....	125
-a-dır/-e-dır, -ı-dır/-ı-dır.....	125
2.3.3. III. Tip Şimdiki Zaman Kipi.....	127
-(i)r.....	127
2.3.4. IV. Tip Şimdiki Zaman Kipi.....	129
Fiil + (-ıp/-ip) zarf-fiili + odır-, tur-, çör- yardımcı fiilleri.....	129
2.4. ŞART KİPİ (MOLCASTIĞ NAKLONENİYE).....	131
-sa/-se, -za/-ze.....	131
2.5. İSTEK KİPİ (HINISTIĞ NAKLONENİYE).....	133
-ğay/-gey, -hay/-key, -ay/-ey.....	133
2.6. GEREKLİLİK KİPİ (KİREKTİS NAKLONENİYE).....	135
Fiil+-arğa/-erge + kirek.....	135
2.7. EMİR KİPİ (KÜSTEGLİĞ NAKLONENİYE).....	137

III. BİRLEŞİK ÇEKİM (BİRLEŞİK KİP: HADİL TUS).....	140
3.1. HİKÂYE.....	141
3.1.1. II. Tip Geçmiş Zamanın Hikâyesi.....	141
(fiil+-ğan/-gen, -han/-ken, -an/-en + polğan+şahıs eki).....	141
3.1.2. III. Tip Geçmiş Zamanın Hikâyesi.....	143
(fiil+-cañ/-ceñ, -çañ/-çeñ + polğan+şahıs eki).....	143
3.1.3. Şimdiki Zamanın Hikâyesi.....	145
(fiil+-çathan/-çetken + polğan+şahıs eki).....	145
3.1.4. I. Tip Gelecek Zamanın Hikâyesi.....	146
(fiil+-arcıh/-ercik, -arçih/-erçik+şahıs eki).....	146
3.1.5. III. Tip Gelecek Zamanın Hikâyesi.....	148
(fiil+-ğalah/-gelek, -halah/-kelek, -alah/-elek+polğan+şahıs eki).....	148
3.1.6. I. Tip Gelecek Zamanın Hikâyesi.....	148
(fiil+-ar/-er + polğan+şahıs eki).....	148
3.1.7. İstek Kipinin Hikâyesi.....	150
(fiil+-ğay/-gey+-cıh/-cik+şahıs eki).....	150
3.1.8. Şart Kipinin Hikâyesi.....	150
(fiil+-ğan/-gen, -han/-ken, -an/-en + polza+şahıs eki).....	150
3.1.9. Gereklilik Kipinin Hikâyesi.....	152
(fiil+-arğa/-erge + kirek + polğan).....	152
3.2. RİVAYET.....	153
3.2.1. II. Tip Geçmiş Zamanın Rivayeti.....	153
(fiil+-ğan/-gen, -han/-ken, -an/-en + poltır+şahıs eki).....	153
3.2.2. III. Tip Geçmiş Zamanın Rivayeti.....	155
(fiil+-cañ/-ceñ, -çañ/-çeñ + poltır+şahıs eki).....	155
3.2.3. Şimdiki Zamanın Rivayeti.....	156
(fiil+-çathan/-çetken + poltır+şahıs eki).....	156
3.2.4. I. Tip Gelecek Zamanın Rivayeti.....	158
(fiil+-ar/-er + poltır+şahıs eki).....	158
3.2.5. III. Tip Gelecek Zamanın Rivayeti.....	159
(fiil+-ğalah/-gelek, -halah/-kelek, -alah/-elek+poltır+şahıs eki).....	159

3.2.6. Gereklilik Kipinin Rivayeti.....	159
(Şahıs zamiri+yönelme hâli eki+fiil+-arğa/ -erge+kirek+poltır).....	159
3.2.7. Şart Kipinin Rivayeti.....	161
(1. fiil+--ğan/gen, -han/-ken, -an/-en + polza+şahıs eki).....	161
(2. fiil+--cañ/-ceñ, -çañ/-çeñ + polza+şahıs eki).....	161
3.3. ŞART.....	162
3.3.1. Şimdiki Zamanın Şart Çekimi.....	162
3.3.1.1. (fiil+--çathan/-çetken + polza+şahıs eki).....	162
3.3.1.2. (fiil+--ça/-çe + polza+şahıs eki).....	164
3.3.1.3. (fiil+--çat/-çet eki+sa/-se şart eki+şahıs eki).....	165
3.3.2. Geçmiş Zamanın Şart Çekimi.....	166
3.3.2.1. (fiil+--ğan/-gen, -han/-ken, -an/ -en+polza+şahıs eki).....	166
3.3.2.2. (fiil+--cañ/-ceñ, -çañ/-çeñ + polza+şahıs eki).....	167
3.3.3. Gelecek Zamanın Şart Çekimi.....	168
3.3.3.1. (fiil+--ar/-er + polza+şahıs eki).....	169
3.3.3.2. (fiil+--ğalah/-gelek, -halah/-kelek, -alah/- elek+polza+şahıs eki).....	170
3.3.3.3. (fiil+--ğadağ/-gedeg, -adağ/-edeg + polza+şahıs eki).....	170
3.3.4. Gereklilik Kipinin Şartı.....	171
3.3.4.1. (Fiil+-arğa/-erge + kirek+polza).....	171
3.3.4.2. (Fiil+-sa/-se + fiil+şahıs eki).....	173
IV. SIFAT-FİİLLER (PRİÇASTİYE).....	173
4.1. ŞİMDİKİ ZAMAN SIFAT-FİİLLERİ.....	173
4.1.1. -çathan/-çetken.....	173
4.1.2. -iğan/-igen.....	175
4.1.3. -dırğan/-dirgen.....	176
4.1.4. fiil+-ıp + odır-, tur-, çör-+-ğan/-gen analitik yolla oluşan sıfat-fiiller.....	176
4.2. GEÇMİŞ ZAMAN SIFAT-FİİLLERİ.....	177
4.2.1. -ğan/-gen, -han/-ken, -an/-en.....	177
4.2.2. -cañ/-ceñ, -çañ/-çeñ.....	179

4.3. GELECEK ZAMAN SIFAT-FİİLLERİ.....	180
4.3.1. -ğalah/-gelek, -halah/-kelek, -alah/-elek.....	180
4.3.2. -ar/-er.....	180
4.3.3. -bas/-bes, -mas/-mes, -pas/-pes.....	182
4.3.4. -ğadağ/-gedeg, -adağ/-edeg.....	182
V. ZARF-FİİLLER (DEEPRİÇASTİYE).....	183
5.1. -ıp/-İp, -p.....	183
5.2. -a/-e.....	185
5.3. -bın/-bin, -mın/-min, -pın/-pin.....	186
5.4. -ğanca/-gence, -hanca/-kence, -anca/-ence.....	187
5.5. -ğali/-geli, -hali/-keli, -ali/-eli.....	189
5.6. -abas/-ebes.....	189
5.7. -ğanda/-gende, -handa/-kende, -anda/-ende.....	190
5.8. -arda/-erde, -rda/-rde.....	191
VI. İSİM-FİİL.....	191
-arğa/-erge, -rğa/-rge.....	191
VII. BİRLEŞİK FİİLLER (HADİL GLAGOLLAR).....	192
7.1. isim + Yardımcı Fiillerle Kurulan Birleşik Fiiller.....	194
7.1.1. İsim +Yönelme Hâli Eki+Yardımcı Fiil Kuruluşundaki Birleşik Fiiller.....	196
7.1.2. İsim Tekrarı+Fiil Kuruluşundaki Birleşik Fiiller:.....	197
7.2. Temel Fiil+Yardımcı fiillerle kurulan birleşik fiiller.....	198
7.2.1. Temel Fiil Tekrarı+Yardımcı Fiil Kuruluşundaki Birleşik Fiiller.....	203
7.2.2. (İsim)+Temel Fiil+Yardımcı Fiil Kuruluşundaki Birleşik Fiiller.....	204
7.2.3. Temel Fiil+Yardımcı Fiil+Yardımcı Fiil Kuruluşundaki Birleşik Fiiller.....	204

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

HAKAS TÜRKÇESİYLE METİNLER VE TÜRKİYE TÜRKÇESİNE AKTARIMLARI

ÇURTAS ÇOLLARINCA.....	207
SU TERBENİ.....	209
KÖL PUĞAZI.....	210

HUSHACAHTARNIÑ STOLI.....	211
MAHTANCIH HAM.....	212
KIP - ÇOOHTAN KİZEK.....	214
AYDOLAY PASTUH.....	216
ÇABAN.....	219
PÜDÜRÇÜNNEÑ TÜLGÜ.....	221
AĞBAN-TAYŞET.....	223
AĞBAN.....	223
ÇATHAN.....	224
TİREKTER.....	225
HAZİNENEÑ KİLİN.....	227
PİL.....	229
PORAATAYNAÑ HARĞA.....	230
HARA PALIH.....	231
HİMİSHANIÑ PAĞAZAR AALLAP ÇÖRGENİNEÑER.....	232
ABANAÑ KÖRİK.....	233
TAARTNAÑ PÜDÜRÇÜN.....	234
KAYNAKLAR.....	235
1. FAYDALANILAN ESERLER.....	235
2. TARANAN ESERLER.....	236
ÖZGEÇMİŞ.....	239

ÖN SÖZ

Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra bağımsız Türk Cumhuriyetleri ve Türk toplulukları arasında, hem tarihten gelen kardeşlik, dostluk bağlarını geliştirmek hem de tarih, kültür ve dil köklerinin birliğini göstermek amacıyla çeşitli çalışmalara başlanmıştır. Güney Sibirya'da yaşayan ve Kuzey-doğu grubundan olan Hakas Türkçesinin fiil yapısı üzerinde Türkiye'de herhangi bir çalışma yapılmamıştır. Bu gibi çalışmalar, kardeş halklar arasındaki dostluk ve kardeşlik bağlarını daha da pekiştirecek ve Hakas Türklerinin dillerinin ve kültürlerinin tanıtımına katkı sağlayacaktır. Ayrıca Türk dilinin mükemmel bir karşılaştırmalı gramerinin yazılabilmesi, sorunlarının daha kolay aydınlatılabilmesi için bütün Türk topluluklarının dili üzerinde fonolojiden sentaksa kadar çeşitli çalışmaların yapılması gerekmektedir. Bu eser, dilleri kaybolmaya yüz tutmuş, Türkiye'de az bilinen, üzerinde çok az çalışılmış ve dilleri Eski Türkçeye yakın olan Hakas Türkçesi ile ilgilidir. Eserde, Türk dilinin yapı olarak en az, anlam olarak en çok değişen ve dilin temel taşı olan fiiller ele alınmıştır.

Eser, "*Giriş*" bölümü dışında, "*Yapı Bölümü*", "*Çekim Bölümü*", "*Metinler ve Türkiye Türkçesine Aktarma*" ve "*Kaynaklar*" kısmından oluşmaktadır.

"*Giriş*" bölümünde Hakasların tarihi, sosyal ve ekonomik yapıları, edebiyatları, Hakas Türkçesi ve diyalektleri kısaca anlatılmıştır.

Eserin "*Yapı Bölümü*"nde fiiller, "*Basit Fiiller*" ve "*Türemiş Fiiller*" olarak ele alınmış ve değerlendirilmiştir. Burada, "*Türemiş Fiiller*", "*İsimden Türemiş Fiiller*" ve "*Fiilden Türemiş Fiiller*" olarak tasnif edilmiştir. Bu bölümde, fiiller için "*Hakassko-Russkiy Slovar*", *Basakov N. A., Gerekul İ., Moskva 1953* adlı sözlük, temel kaynak olarak taranmış ve sözlükte bulunmayan ekler ve fiiller için yer yer gramer kitaplarına ve sözlüklere müracaat edilmiştir. Hakasça-Rusça sözlükte bulunmayan fiil köklerini ifade etmek için başka sözlüklerden ve eserlerden de yararlanılmıştır. Bu sözlük ve eserler, her fiilin sonunda kısaltma yapılarak (hayı-, kayı-: tutmak, yapışmak KS 421, DK 176, HRS 38 vb. şeklinde) gösterilmiştir. Bu bölümde ayrıca bahsedilen yapımların fonksiyonları örneklerle ortaya konulmaya gayret edilmiştir.

Çekim bölümü; “Şahıs Ekleri”, “Basit Çekim”, “Birleşik Çekim”, “Sıfat-Fiiller”, “Zarf-Fiiller”, “İsim-Fiil” ve “Birleşik Fiiller” den meydana gelmektedir.

Bu bölümde, şahıs ekleriyle, şekil ve zaman ekleri ayrı ayrı ele alınmış her kip ve şekil, metinlerden ve gramer kitaplarından tespit ettiğimiz cümle örnekleriyle desteklenmiştir. Bu bölümde şekil ve zaman eklerinin fonksiyonları da belirtilmeye çalışılmış, belirtilen bu fonksiyonlar için Hakas Türkçesine ait eserlere ve gramer kitaplarına müracaat edilmiştir. Eserlerden aldığımız cümle örnekleri parantez içinde sayfa numaraları verilerek gösterilmiştir.

“Sıfat-Fiiller”, “Zarf-Fiiller” ve “İsim-Fiil” konuları ayrıntılı olarak ele alınmış ve konu, örnek cümlelerle pekiştirilmiştir.

“Birleşik Fiiller” konusu, Hakas gramer kitaplarında pek işlenmeyen bir konudur. Ancak birleşik fiiller, Hakas Türkçesinde en sık kullanılan ve zengin olan dil bilgisi yapılarından biridir. Burada birleşik fiiller, kendi içinde birtakım tasnifler yapılarak örneklerle anlatılmaya çalışılmıştır.

Eserin “*Hakas Türkçesiyle Metinler ve Türkiye Türkçesine Aktarımları*” bölümünde, metinlerin daha iyi anlaşılabilmesi için Hakas Türkçesiyle, Türkiye Türkçesine aktarılmış şekli birlikte verilmiştir. Burada her iki lehçedeki ortaklıkların daha iyi fark edilmesi amacıyla Hakas Türkçesiyle Türkiye Türkçesinin ortak yapısına mümkün olabildiğince sadık kalınmaya çalışılmıştır. Ancak zaruri durumlarda o yapının dışına çıkılarak daha serbest hareket edilmiştir.

Bu eser, 1995 yılında Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı ana bilim dalında, Türk Dili bilim dalında Yüksek Lisans Tezi olarak hazırlanmıştır. Bu çalışma, kitap hâline getirilirken gözden geçirilmiş ve çalışmaya bazı eklemeler yapılmıştır.

Çalışmamda yardımlarını esirgemeyen hocalarım Prof. Dr. Ahmet Bican Ercilasun ve Prof. Dr. İsmet Cemiloğlu’na saygı ve şükranlarımı sunmayı bir borç bilirim. Ayrıca eserleri ve yardımlarıyla bana destek olan Prof. Dr. Ekrem Arıkoğlu’na ve Hakas Türklerinden Prof. Dr. Tatjana Borgoyakova’ya teşekkürlerimi sunarım.